

Heerlijk Kerkrade - Banksrekeningen Kerkrade 1764-1795

Henk Hanneman

1. INLEIDING

De heerlijkheid Kerkrade maakte eertijds deel uit van het Land van 's-Hertogenrade dat samen met het Land van Valkenburg en het Land van Dalhem de Landen van Overmaze vormde.¹ Een heerlijkheid bestaat uit een bundel van overheidsrechten, afgeleid van het landsheerlijk gezag en uitgeoefend door een heer. Heerlijke rechten kunnen door de landsheer uitgeoefend worden, maar ook door hem in leen of in pand worden gegeven.² Dit laatste gebeurde in Kerkrade. Heerlijkheden zijn meestal in één hand, maar ook deelbaar. Zo kreeg Kerkrade pas vanaf 1764 te maken met één heer, de abt van abdij Kloosterrade, na meer dan een eeuw van twee- en drieherigheid. Als heer van Kerkrade had de abt het recht om schout en schepenen van de schepenbank Kerkrade te benoemen. De schepenbank Kerkrade was bevoegd tot rechtspraak in zowel civiele als criminele zaken. Daarnaast oefenen de schepenen bestuurlijke taken uit, bijgestaan door de zogenoemde meest geërfden (de grotere grondbezitters) en dorpsmeesters of burgemeesters als vertegenwoordigers van de minst- of niet-geërfden.³ Samen vormden zij het bestuur van de gemeente, de dorpsvergadering of banksvergadering. De banksvergadering besliste over onder meer de hoogte van de (grond)belasting, de besteding

ervan en de controle daarop en het beheer der gemene gronden. De jaarlijkse dorpsrekeningen en verslagen van de dorpsvergadering in genoemde tijdsperiode bieden een goed inzicht in de financiële situatie en bestuurlijke verhoudingen in de gemeente.⁴ De beschouwde periode wordt opgedeeld in twee tijdvakken met het jaar 1782 als sleutelmoment. De periode 1764-1782 begint met het jaar waarin de abt alleenheer van Kerkrade werd. In die periode werd de bank niet alleen geconfronteerd met externe, bezwarende omstandigheden als oorlogen, besmettelijke ziekten en misoogsten maar raakte de banksvergadering tevens verzeild in talrijke plaatselijke personele en vooral financiële conflicten met de heer. Deze gebeurtenissen hadden een grote invloed op de financiële huishouding van de gemeente. Dat veranderde in 1782. In dat jaar wist keizerin Maria Theresia van Oostenrijk een nieuw belastingstelsel in te voeren. Dat stelsel maakte korte metten met de belastingvoordelen van adel en geestelijkheid. Dientengevolge verdubbelde de hoeveelheid belastingplichtige grond in Kerkrade en kon de belastingdruk voor de grote groep van kleine(re) grondbezitters sterk worden teruggebracht. De eveneens in 1782 ingevoerde samenvoeging van de drie Staten van de Landen van Overmaze met die van het hertogdom Limburg

- 1 Berkvens, L., 'Staatkundige en institutionele geschiedenis van de Limburgse territoria, 1548-1795', in: Paul Tummers, red., *Limburg. Een geschiedenis* (Maastricht 2015) 85-89.
- 2 Voor een inventarisatie van heerlijke rechten zie: A.S. de Blécourt, *Kort begrip van het oud-vaderlandsch burgerlijk recht*, (Groningen 1932) 256/7 en 273.
- 3 Voor een uitvoerige uitleg zie: Th.J. van Rensch, *Licht op het zonnelaan Gronsveld*, (Maastricht, 2015) 71-76.
- 4 De auteur dankt Mathieu Huijnen voor de suggestie van het onderwerp en Mayra Murkens, Jacques van Rensch en Joris Roosen voor hun kritische bijdragen aan eerdere versies. Dank geldt in het bijzonder Eduard Dormans voor stimulerende gesprekken en wiens artikelen over de financiële verhoudingen in de Landen van Overmaas een bron van inspiratie vormden. Zie bijvoorbeeld: 'Van alle tijden? Fiscale modernisering in het hertogdom Limburg en de Oostenrijkse landen van Overmaze na de Oostenrijkse Successieoorlog (1748-1782)' gepubliceerd in: *Studies over de sociaaleconomische geschiedenis van Limburg* (SSEGL), (2014/59) 51-80.



Afb. 1 Kaart met ligging Kerkrade in het Land van 's-Hertogenrade. Bron: G. Goossens, *Étude sur les États de Limbourg et des Pays d'Outremeuse* (Kerkrade 1910) 1-2.

tot één orgaan, de Geünieerde Staten, leidde tot een kostenbesparing voor de heerlijkheden.

De openbare financiën en belastingen in de Oostenrijkse Landen van Overmaze in de tweede helft van de achttiende eeuw zijn onderzocht door Eduard Dormans.⁵ Dit artikel sluit daarop aan met een gedetailleerde kwantitatieve en kwalitatieve analyse van de samenstelling van de rekeningen van één der banken in het Oostenrijkse Land van 's-Hertogenrade – de schepenbank en heerlijkheid Kerkrade – in de periode 1764-1795.⁶

Dat leidt tot de volgende onderzoeksvragen. Op welke wijze verwierf de bank Kerkrade in

beide perioden zijn inkomsten en hoe werden die besteed? Welk deel ging op aan extern bepaalde uitgaven, zowel van structurele als van incidentele aard? Welke invloed had de 'heer van Kerkrade' op de door de dorpsvergadering (mede) te beïnvloeden bestedingen? En, ten slotte, wat waren de gevolgen van de belastinghervormingen van keizerin Maria Theresia van Oostenrijk doorgevoerd in 1782 voor het beleid en de begroting van bank Kerkrade en de rolverdeling tussen abt en banksvergadering?

De opzet van het artikel is als volgt. Na een bestuurlijk-politieke schets wordt aangegeven hoe de banksrekeningen tot stand komen en wat de rol is van de daarbij betrokken actoren (heer, meest-geërfden, banksvergadering en collecteur). Aan de hand van exact en statistisch materiaal ontleend aan de jaarlijkse banksrekeningen van Kerkrade wordt de anatomie van de jaarlijkse rekeningen van vóór en na 1782 in kaart gebracht. Onderscheid wordt gemaakt tussen de van hogerhand bepaalde lasten (landsbede, Statenvergaderingen) en andere externe, maar incidentele lasten veroorzaakt door oorlog, hongersnoden of epidemieën. Bijzondere aandacht is er voor de door de schepenbank beïnvloedbare uitgaven. Aan de hand van vijf exemplarische meningsverschillen tussen heer en dorpsvergadering worden aard, materialiteit voor de banksrekening, wijze van beslechting en uitkomst in kaart gebracht.

Vervolgens wordt onderzocht welke gevolgen het nieuwe belastingstelsel had voor het inkomsten- en uitgavenpatroon van de bank Kerkrade in de periode 1782-1795. Nagegaan wordt wat de effecten waren van de belastingherziening voor de onderscheiden groepen en in hoeverre werd voldaan aan het daaraan gestelde gelijkheidsideaal. Tenslotte wordt onderzocht op welke wijze

5 Dormans, E., 'De financiële verhoudingen en belastingen in de Staatse Landen van Overmaze omstreeks 1750' in: H. Boels (red.), *Overheidsfinanciën tijdens de Republiek en het Koninkrijk, 1600-1850* (Hilversum 2012) 101/2.

6 Voor Horst, destijds gelegen in Pruisisch Gelre, is een dergelijke analyse gepubliceerd door: V.J.J.M Asselberghs, 'De schatrekening van Horst over 1753' in: *Horster Historiën* 2 (Horst 1988) 175-192. Voor Staats Heerlen zie: Garritzen, H., 'De bede in de hoofdbank Heerlen tijdens de achttiende eeuw 1738-1785' in: *Land van Herle*, 2,3,4 (Heerlen 2001).

de Theresiaanse hervormingen de relatie tussen heer en dorpsvergadering hebben beïnvloed tot dat de Franse bezetter in 1795 een einde maakte aan alle heerlijk gezag in de veroverde contreien.⁷

2. POLITIEK-BESTUURLIJK KADER

Kerkrade was een sterk agrarisch gericht dorp met zo'n 2.400 inwoners op een oppervlakte van 2.162 bunders.⁸ De boerenbevolking stonden twee oliemolens en vier graanmolens ter beschikking. Als bijverdienste werd thuis laken geweven of wol gesponnen. In oogsttijd boden de hoeses van de grootgrondbezitters tijdelijk extra werk aan dagloners. Kolenwinning in het Land van 's-Hertogenrade stamde al uit de middeleeuwen, maar nam in de loop van de achttiende eeuw versneld in belang toe. Gaven de kolenmijnen in 1723 werk aan 117 arbeiders/dagloners, in 1783 waren dat er al 385 geworden.⁹

Kerkrade was sinds 1630 een heerlijkheid.¹⁰ Kerkrade maakte onderdeel uit van de verpandingsgolf die koning Filips IV van Spanje vanaf 1626 ontketende in de hertogdommen Brabant en Limburg en in de landen van Overmaze. Om aan geld te komen werd op grote schaal lokaal overheidsgezag in particuliere handen gebracht door verpanding (en later verkoop) aan een lokale heer. De abt van Kloosterrade en baron Spies von Büllenheim, bezitter van Ehrenstein, deelden zich vanaf 1630 het pandheerschap over Kerkrade. Het aldus gecre-

eerde heerlijk verbond van eerste en tweede stand, werd uitgebreid en versterkt met de door de heren van Kerkrade gezamenlijk te benoemen schout en schepenen van de schepenbank Kerkrade. Deze werden gerekruteerd uit een kleine groep van vooraanstaande, lokale families. Op voorspraak van de abt werd bijvoorbeeld zijn kamerheer - Hendrick Poyck - benoemd tot griffier te Kerkrade. Het bleek de eerste telg uit een nadien veelvuldig tot het bekleeden van een publiek ambt verkozen familie. In 1642 trad baron van Berghe-Trips toe tot dit tweetal. Met z'n drieën deelden zij sindsdien in gelijke mate in de heerlijke rechten en opbrengsten van de bank Kerkrade. Gebruikelijk was dat de heren de door hen gedane investering zo rendabel mogelijk probeerden te maken door een ruim gebruik of niet zelden misbruik van de hen verleende heerlijke rechten en privileges.¹¹ Zoals vrijwel overal, was het heerlijk gezag van Kerkrade weinig geliefd bij de ingezetenen. Een lokale volksbeweging ijverde begin van de jaren '60 voor een terugkeer naar de situatie van vóór 1630. Hun geuzennaam was de 'Zeuleuzen' (naar het Franse zèle = ijver en het Nederlandse zeloten). Het lukte de inwoners in 1666 zich te bevrijden van hun lokale heren door het pand te lossen en zo weer onder landsheerlijk bestuur te komen. Grote schulden en sterke tegenkanting van de aan de kant gezette heren en met name de abt, drukten echter op den duur zo zwaar op de dorpsbegroting dat in 1685 de voormalige heren opnieuw en nu voor-

7 Deze studie is gebaseerd op de rekeningen van bank Kerkrade en de verslagen van de banksvergaderingen waarin deze werden besproken ('afgehoord') en vastgesteld met décharge van de collecteur. De relevante documenten zijn aanwezig in het archief van de Landen van Overmaas bij het HCL te Maastricht. Van bijzonder belang is gebleken het Kadasterboek Kerkrade dat een gedetailleerd inzicht verschaft in de bezitsverhoudingen en de aard van de agrarische bestemming van de grond aldaar rond 1771.

8 Engelen, Th.L.M., 'Van 1.300 zielen naar 50.000 inwoners: Een eerste aanzet tot de demografische analyse van Kerkrade in de periode 1600-1975.' in: *SSEGL* 35 (1990) 1-29.

9 Offermans, J., *De abdij Kloosterrade – Rolduc 1104-1830* (Rotterdam 2003) 444.

10 HCL, inv. nr. 2298: Akte waarbij Filips IV de heerlijkheid Kerkrade verpand aan de abt en baron Spies.

11 Dumont, B., *Aux origines des communes – Les communautés villageoises dans les Pays de Dalhem et de Limbourg XVI^e -XVIII^e siècle – Genèse, structures, évolution* (Brussel 1994).

goed het pandheerschap wisten te verwerven.¹²

Mede als reactie op het vrij algemeen voorkomende misbruik door de lokale heren werd door de Brusselse regering de rol van de dorpsvergadering ten opzichte van de heer geleidelijk versterkt.¹³ Het aantreden van de ‘verlichte’ keizerin Maria Theresia in 1740 gaf een sterke impuls aan die beweging. In de bijna anderhalve eeuw sinds 1630 bekleedden leden van de Poyck-familie onafgebroken publieke functies in het Land van ‘s-Hertogenrade. Zo waren rond 1760 Johan Leonardus Poyck schout en zijn neef Peter Casper Poyck griffier én collecteur te Kerkrade. Laatstgenoemde was voorts schout te Merkstein en ontvanger van de Staten van het Land van ‘s-Hertogenrade.¹⁴

In 1752 had de abdij (een verder, derde deel van) de heerlijke rechten van Kerkrade van de schuldeisers van baron Spies verworven.¹⁵ De andere heer, een telg uit het geslacht Van Berghe-Trips, had na zijn huwelijk Kerkrade verlaten en zich buitenlands gevestigd. Aan zijn rol als heer van Kerkrade liet hij zich weinig gelegen liggen en ook Statenvergaderingen woonde hij niet bij. De abt greep dit absenteïsme aan om ook het resterende derde deel te verwerven en de gehele heerlijkheid in erfelijk bezit te krijgen. Keizerin Maria Theresia volgde de abt in zijn analyse dat de onvermijdelijke onderlinge meningsverschillen tussen de heren op den duur nadelig zouden uitpakken voor de inge-

zetenen: *‘Si long temps la Seigneurie est partagée sur plus d’une tête, de frequentes dissensions et contestations d’autres inconveniens naturellement en resultants sont enévitable au grand prejudice tant du public que des particuliers.’*¹⁶

Aan de toestemming hing een prijskaartje. Behalve terugbetaling van het derde deel van de oorspronkelijke pandsom van 15.000 gulden aan de weduwe van baron Van Berghe-Trips diende de abt ook eenmalig 5.000 gulden aan Brussel te betalen.¹⁷ Voor het eerst in de geschiedenis van de heerlijkheid Kerkrade werd het éénherig.

2.1 DE HEER VAN KERKRADE: ABT VAN ABDIJ KLOOSTERRADE

De abt van Kloosterrade was een invloedrijke persoon, in kerkelijk-religieus opzicht maar ook in politiek-bestuurlijke zin en – niet in de laatste plaats – als succesvol ondernemer. Als abt stond hij aan het hoofd van een kloostergemeenschap van zo’n 40 leden, en droeg hij de verantwoordelijkheid voor (o.a. de benoeming van) de zielzorgers in een dertiental parochies in de wijde omgeving, inclusief de parochie Kerkrade. Als voorzitter van de Staten van het Land van ‘s-Hertogenrade, als gedeputeerde en afwisselend voorzitter van de Staten van het hertogdom Limburg en de Landen van Overmaze, speelde hij politiek een rol van betekenis.¹⁸ Als grootgrondbezitter met inkom-

12 Op 13 april 1683 stonden de Zeleuzen hun rechten weer af aan de vroegere pandheren. Koninklijke goedkeuring werd pas twee jaar later verleend op 14 april 1685. Op 11 september werden de drie pandheren officieel als heren van Kerkrade geïnstalleerd. Zie: L. Augustus, ‘De familie Spies zu Ehrenstein en het pandheerschap over Kerkrade 1564-1689’ in: *Uit Kerkrade’s Verleden* (Kerkrade 1967) 43-65.

13 Dumont beschrijft dat proces voor de Landen van Dalhem en Limburg uitgebreid in zijn boven aangehaalde studie *Aux origines des communes*, 221-326.

14 Heijenrath, L., ‘De schoutenfamilie Poyck in de 17^e en 18^e eeuw’ in: *Facetten uit de geschiedenis van het Land van Rode*, III, Historische Reeks Parkstad Limburg nr. 20, 2023; 181-203.

15 HCL, AAK, inv. nr. 1028.

16 HCL, AAK, inv. nr. 1030.

17 Franquinet, Beredeneerde inventaris, inv. nr. 283-286; De fiscaal-generaal had berekend dat de jaarlijkse directe inkomsten voor de abdij uit de heerlijkheid Kerkrade 334 gulden 4 stuivers bedroegen. Zie: HCL, AAK inv. nr. 1030.

18 De officiële titulatuur van de abt luidde: “Abbé de Rolduc, seigneur des bancs de Kerckraet, et de Merkstein, de Goé, etc., etc., Primat des États des Pays d’Outremeuse, etc.” Zie: Boeren, P.C., *De abdij Rolduc*, (Maastricht 1945) 103.

sten uit cijnzen en eigenaar van een veertiental pachthoeven,¹⁹ twee molens, tienden in een achttal plaatsen en een vijftal kolenmijnen behoorde hij in economisch en maatschappelijk opzicht tot een bevoorrechte, welvarende klasse. Als heer van Kerkrade, Merkstein, grondheer²⁰ van Goé en voorzitter van het leen- en laathof Kloosterrade had hij ook grote en directe invloed had op de rechts- en bestuursmacht in de contreien waar de belangrijkste inkomstenbronnen van de abdij waren gelegen.²¹

Traditioneel kwamen de inkomsten van de abdij uit het agrarisch bedrijf en de cijnzen, tienden, pachtsommen en de heerlijke rechten uit Kerkrade en Merkstein en de grondheerlijkheid Goé. In de loop van deze periode stegen de inkomsten van de abdij uit de mijnexploitatie dusdanig snel dat de opbrengst uit het agrarisch bedrijf daarbij verbleekte.

2.2 SCHEPENBANK KERKRADE

Kerkrade beschikte als zoveel andere dorpen over een hoogste lokale bestuurlijke en gerechtelijke instelling, de schepensbank. Schepensbanken waren òf landsheerlijk, dat wil zeggen dat de aanstelling van de schepenen en de daarbij werkzame gerechtsofficieren gebeurde door de landsheer òf de landsheer had een lokale heer het recht vergund deze taak op zich te nemen door belening of verpanding. Dat laatste was het geval voor Kerkrade. Het dorp werd daarmee een 'heerlijkheid'.²² Dat was een territoriale omschrijving van het ressort waarbinnen de lokale heer het recht had om in eigen naam het publiek-

rechtelijk gezag over de inwoners uit te oefenen. De heer deed dat niet zelf, maar hij benoemde een gerechtsofficier, schout genaamd die hem vertegenwoordigde. De schout was de voorzitter van de schepensbank en vorderde recht en zorgde voor de tenuitvoerlegging van de vonnissen van de schepensbank. De schepensbank bestond meestal uit zeven leden die werden benoemd door de lokale heer. De schepenen spraken recht. Hun bevoegdheid hing af van de rechten van de heer: wanneer die – zoals de heer van Kerkrade – beschikte over zowel hoge, middele als lage justitie, dan oordeelde de lokale schepensbank over alle burgerlijke en strafrechtelijke aangelegenheden. Daarnaast had de schepensbank een bode en een griffier of secretaris aangesteld. Kerkrade kende ook een gemeente (als een vereniging van grondbezitters) met een dorpsraad, 'banksvergadering' genaamd waarin de notabelen en (groot)grondbezitters zetelden. De abt had daar als grondbezitter één stem; dat hij heer van Kerkrade was, verschafte hem geen voorrechten (afgezien van zijn benoemingsrechten van schout en schepenen). De voorstellen waarover de banksvergadering zich diende uit te spreken konden betrekking hebben op de hoogte van de belastingen, benoemingen (burgemeesters, keurmeesters, schoolmeester, collecteur) of voorgenomen uitgaven voor wegen, onderwijs, armoedebeleid, enzovoorts.

Het proces van begroten van inkomsten en uitgaven in enig jaar tot het rekening en verantwoording afleggen over het resultaat strekte

19 Te Kerkrade waren er vier: 's-Herenanstel (134 morgen), Kloosteranstel (199 morgen), Speckholz (195 morgen), en Crombach (gedeeltelijk te Simpelveld; 250 morgen). Rondom de abdij, bewerkt vanaf de kloosterboerderij was dat nog eens ca. 592 morgen. In totaal bedroeg het grondbezit der abdij ruim 2.900 morgen. Zie: Moonen, N., *Agrarisch Kerkrade*, (Kerkrade manuscript 2013).

20 Grondheerlijkheid is de rechtsmacht van de grondheer over zijn eigen bezittingen. De rechtspraak werd uitgeoefend door een laatbank.

21 Offermans, *De abdij Kloosterrade*, 414, 448.

22 Voor de juridische aspecten van 'heerlijkheid' en 'heerlijke rechten' zie: A.S. de Blécourt, *Kort begrip van het oudvaderlandsche recht* (Groningen 1932).

zich uit over zo'n twee jaar en verliep als volgt:²³ jaarlijks informeerden de Staten elke bank over de lasten waarvoor de bank over het genoemde jaar werd aangeslagen.²⁴ Op basis van die opgave en de eigen begrotingswensen begrootte de banksvergadering het bedrag dat via belastingheffing door de ingezetenen diende te worden opgebracht. Grondslag voor de belasting was de grootte van het grondbezit gerekend in 'morgens'. Een 'morgen' was een kwart bunder of circa 0,215 hectare. Het op te brengen bedrag werd gedeeld door het totale belastingplichtige grondbezit; dit leverde de zogenoemde omlage per morgen op. De voorgestelde omlage werd ter goedkeuring aan de banksvergadering voorgelegd. De banksvergadering benoemde ter inning van de belasting een zogenoemde collecteur (ook wel 'schatheffer' of 'rendant' genaamd). De collecteur diende borg te staan voor het op te brengen bedrag en eventuele meeruitgaven voor te schieten.²⁵ Uit de inkomsten (of het voorschieten uit eigen zak) voldeed hij de ontvangen rekeningen. Aan het einde van het boekjaar legde de collecteur in de banksvergadering rekening en verantwoording af over inkomsten en uitgaven (de 'afhoring') onder overlegging van bewijsstukken (de 'reliqua').²⁶

3. REKENINGEN BANK KERKRADE - 1764-1795

De periode 1764-1795 wordt opgedeeld in een periode vóór 1782 en een periode erna. Het jaar 1782 markeert namelijk een kantelmoment vanwege de bestuurlijke en fiscale hervormingen die in dat jaar hun beslag kregen. Keizerin

Maria Theresia van Oostenrijk was er na lange tijd in geslaagd de belastingprivileges van adel en geestelijkheid af te schaffen en een nieuw en eerlijker systeem in te voeren. Het vervolg van dit hoofdstuk is gewijd aan de periode 1764-1782. In hoofdstuk 4 komt de periode 1783-1795 aan bod.

3.1 SAMENSTELLING REKENING BANK KERKRADE – PERIODE 1764-1782

Met het wegvallen van de bijdrage van Kerkrade aan de aflossingen van de schulden aangegaan voor de financiering van de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748) daalden de uitgaven fors en kon de omlage navenant lager worden gesteld: deze daalde van 33 stuivers per morgen in 1763 naar 21 stuivers in 1765 (Afb. 2). Daarna zien we weer een kleine maar gestage groei. De verhoging van de omlage in 1767 had te maken met een forse stijging van de lokale lasten als gevolg van de bijdrage aan de nieuwe kerktoren. Vanaf 1773 steeg de omlage naar gemiddeld 27 stuivers vanwege de bokkenrijdersprocessen. In 1782 wordt de omlage te Kerkrade voor het laatst ('provisionaliter') met de oude matrikel berekend en vastgesteld op 30 stuivers per morgen. Ter vergelijking: in Staats-Heerlen lag de omlage per morgen in de gehele periode hoger dan in Kerkrade, maar bewoog in tegengestelde richting want daalde van 45 stuivers per morgen in 1764 naar 32 stuivers in 1779 en later.²⁷ Ook de omlage in de banken Gulpen (1749: 45 stuivers) en Margraten (1753: 50 stuivers) in Staats's-Hertogenrade was (veel) hoger dan in Kerkrade.

23 Dormans, 'Van alle tijden?', 51-81.

24 Het (Oostenrijkse) Land van 's-Hertogenrade werd aangeslagen voor 7/24^e deel. Tot het Land behoorden naast Kerkrade, Merkstein, Ubach, Simpelveld met Bochtoltz en Welz en Roerdorp. De bank Kerkrade werd aangeslagen voor 14/57^e deel. Lenen werden – anders dan in Land van Valkenburg – niet apart aangeslagen.

25 HCL, LvO, nr.782.

26 Dormans, Overheidsfinanciën, 101-106. De praktijk van het jaarlijks afleggen van rekening en verantwoording en de bestemming van het saldo (tekort of overschot) te Kerkrade is voor een aaneengesloten reeks van veertig jaar (1754-1793) te vinden bij HCL, LvO inv.nr. 2466. Voor de rekeningen Heerlen in de periode zie: H. Garritzen, 'De bede in de hoofdbank Heerlen tijdens de achttiende eeuw 1738-1785' in: *Land van Herle*, 2,3,4 (Heerlen 2001).

27 Als gevolg van een door de Staten-Generaal bevolen bundermeeting steeg het aantal belastingplichtige bunders met een kwart en kon de omlage navenant verlaagd worden. Garritzen, *De bede*, 131/2.

Afb. 3 toont de samenstelling van de uitgaven van de bank Kerkrade in de periode 1764-1782 onderverdeeld in 'Land' (bede/landslasten), 'Lokaal' (lokale uitgaven) en 'oorlog' (oorlogslasten en/of kosten van de criminele justitie). Het laat allereerst zien dat de quote in bede en landslasten steeds hoog, maar sterk wisselend was en het leeuwendeel vormde van de uitgaven van de bank Kerkrade. Het aandeel van Kerkrade in bede, subsidie en onderhoud hof was vast; de lasten van de Staten waren daarentegen variabel. Samen bedragen ze in deze periode gemiddeld 1.930 pattacons; variërend tussen 1.386 pattacons in 1771 en 2.432 pattacons in 1778. Op 15 juli 1771 werd in de vergadering van de Staten van de Landen van Valkenburg en 's-Hertogenrade aan de orde gesteld dat de inwoners van deze landen in dusdanige armoede waren gebracht door de excessieve schaarste aan granen en besmettelijke veeziekten dat ze niet in staat waren de belastingen van dat jaar te betalen.²⁸ De Staten verzochten daarop Hare Majesteit een verlaging van de bede toe te staan zoals zij dat ook eerder in 1755 hadden gedaan. Het verzoek werd net als in 1755 gehonoreerd.²⁹ Pas in 1777 was het aandeel in de bede voor Kerkrade weer terug op het reguliere niveau van 916 pattacons.

Verder wordt additioneel vanaf 1771 een quote in de oorlogskosten en de kosten van de criminele justitie omgelegd. De oorlogslasten als gevolg van de Zevenjarige Oorlog (1756-1763) tussen Oostenrijk en Pruisen en andere, incidentele troepenbewegingen bedroegen gemiddeld in deze periode 124 pattacons, een bescheiden bedrag (ca. een kwart) in vergelijking met wat ze in de voorafgaande periode als gevolg van

de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748) hadden bedragen.

De lokale uitgaven tenslotte waren in deze periode daarentegen (met uitzondering van de bijdrage aan de bouw van de kerktoren in 1767 en de bokkenrijdersprocessen vanaf 1770) redelijk constant en bedroegen gemiddeld 414 pattacons, circa een zesde van de totale jaarlijkse uitgaven. De lokale uitgaven betroffen de salarissen voor de 'regeerders' der bank (schout, schepenen en griffier), vergoedingen voor de administratieve functionarissen zoals keurmeesters (brood, vlees, bier), gerechtsbode, veldbodes en burge-meesters (tot wel drie). Verder werd geld uitgetrokken voor het onderhoud van de vergaderlocatie (het 'schoelhuys') en de verwarming van de gerechtskamer. Vanaf 1771 verscheen er voor het eerst in de banksrekening - en daarna jaarlijks - een bedrag van zes pattacons voor het salaris van 'schoelmeester' Reinerus Godtfridt '*voor ophouden en naerstigheijt in d'instructie van de kinderen*'. Onderwijs werd al veel langer gegeven in Kerkrade maar dan door de kapelaan-onderwijzer van de parochie, veelal bijgestaan door een leken-onderwijzer.³⁰ De kosten daarvoor werden betaald uit de tiendheffing van de pastorie.³¹

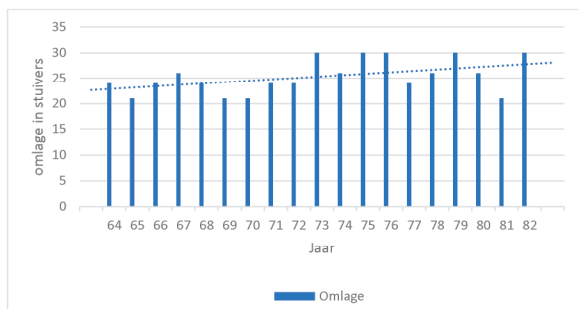
In vergelijking met enkele andere gemeenten week de samenstelling van de uitgaven in Kerkrade uit die tijd op enkele punten af. Zo werd door Heerlen bijna 76 procent van de inkomsten besteed aan de landslasten (ongeveer het gemiddelde - 77,6 procent - van een aantal gemeenten in het Land van Valkenburg). Kerkrade kwam op 80 procent net als Gulpen. Margraten, geplaagd door hoge schulden kwam

28 De besmettelijke (hoorn)veeziekte had zich in 1770 gemanifesteerd.

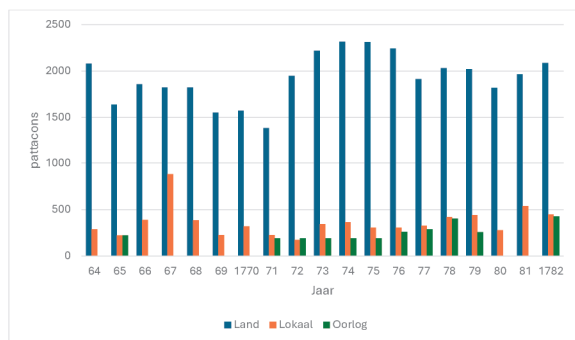
29 Archive des États du Duché de Limbourg, 550780 (17-07-1771); aangehaald in: Nijsten-Höfte, Lea, 'De abten van Kloosterrade en de justitiële praktijk in de 18^e eeuw', in: *Facetten uit de geschiedenis van het Land van Rode*, Historische Reeks Parkstad Limburg 2017, deel I, 119-159, 150.

30 Driessen, J., 'Overzicht van de ontwikkelingen van het lager onderwijs te Kerkrade vóór 1900. 1614-1819: de kapelaan-onderwijzer', in: *De Maasgouw* (1963/82) 93-118.

31 Een deel van de tiendheffing werd besteed aan het levensonderhoud van de pastoor, een deel aan het kerkgebouw en een deel aan de armen der parochie.



Afb. 2 Jaarlijkse om Lage Kerkrade 1764-1782 (in stuivers).
Bron: HCL, Landen van Overmaas, inv.nr. 2466.



Afb. 3 Samenstelling uitgaven schepbank Kerkrade 1764-1782 (in pattacons). Bron: HCL, Landen van Overmaas, inv.nr. 2466

uit op 70 procent. In Horst – dat een geheel ander belastingsysteem kende – werd daarentegen slechts 58 procent besteed aan de afdracht aan koning en Landstanden. Horst besteedde wel bijna 29 procent van zijn jaarlijkse inkomsten aan rente (een rente van 3,5 procent op een bedrag van ruim 135.000 duizend gulden Hollands). In Heerlen bedroeg dat slechts 0,7 procent (gemiddeld in Land van Valkenburg 1,3 procent), in Kerkrade 3 procent en in Margraten 10 procent. Dat betekende dat waar

Kerkrade en Horst elk maar circa een zesde van hun jaarlijkse inkomsten aan lokale uitgaven besteedde, dat in Heerlen circa een kwart was.³²

3.2 CONFLICTEN BANK-HEER IN PERIODE 1764-1782

Waar in de voorafgaande periode de lokale lasten nauwelijks een punt van discussie vormden tussen de bank en de pandheren, veranderde dat met de komst van Johan Josep Haghen als nieuwe abt in 1757. De nieuwe abt zag zich gesteld voor uitdagingen op spiritueel gebied en op financieel gebied. Op spiritueel gebied was hij een voorstander van de strenge geloofspraktijk en wilde hij van Kerkrade een model-parochie maken die tot voorbeeld zou dienen voor de overige (twaalf) parochies waar de abt de pastoor mocht benoemen.³³ De abdij stond financieel onder druk omdat de kolenwinning grote investeringen vergde, maar nog steeds verlieslatend was. De abt was er alles aan gelegen om de financiële huishouding van schepbank Kerkrade in het gareel te houden. Allereerst vaardigde de abt de financieel onderlegde provisor van de abdij af als zijn vertegenwoordiger op de banksvergaderingen. Verder stuurde hij vanaf 1762 een juridisch geschoolde waarnemer met de opdracht aan hem rapport uitbrengen van hetgeen besproken en besloten was. Het betrof een notaris afkomstig uit Baelen (B): Johan Frederik Daelen.³⁴

De intensieve bemoeienis van abt Haghen en de gedrevenheid waarmee hij trachtte het wereldlijke welvaren van de abdij te bevorderen, leidden tot talrijke conflicten met de bank Kerkrade. De belangrijkste betreffen: (a) het in ongenade vallen van de familie Poyck; (b) belastingplichtigheid hoeve Crombach te Simpelveld en/of Kerkrade; (c) kosten kerktoren; (d) nomaal-

32 Cijfers voor Heerlen en het Land van Valkenburg zijn ontleend aan E. Dormans, De financiële verhoudingen, Tabel 7 op p. 103. Voor Horst: Asselberghs, De schatrekening van Horst, overzicht op p. 191.

33 In 1763 vaardigde abt Haghen een reglement uit voor de geestelijkheid van de parochie Kerkrade. Zie: C. de Clercq, *Rolduc, Son abbaye, Ses religieux, Son séminaire (1661-1860)* Kerkrade 1975, 114.

34 HCL, LvO inv. nr. 2350. In een rapport aan de abt over de banksvergadering van 5 april 1762 signaleert hij enkele onrechtmatigheden van griffier Peter Casper Poyck. Not. 941 051 [Nr. 8].



Afb. 4 Portret Johan Josef Haghen, abt Kloosterrade en heer van Kerkrade van 1757-1781. Bron: L. Heijenrath, 'De bestuurlijke heinrichting van zuidelijk Limburg in tweede helft van de 18^e eeuw', in: *Facetten II*, 192.

tienden; en (e) processen Bokkenrijders. Voor elk der onderling zeer verschillende conflicten worden aard en oorsprong van het meningsverschil onderzocht en wordt het financiële belang bepaald dat voor partijen op het spel stond. Centraal staat daarbij welk proces werd gevolgd

in de beslechting van het geschil en de belichting van de invloed/macht van de heer, de abt van Kloosterrade.

3.2.1 Familie Poyck valt in ongenade

In 1742 had abdij Kloosterrade besloten de steenkolenwinning zelf ter hand te nemen, en betrad daarmee een gebied waarop de familie Poyck al langer actief was.³⁵ Zakelijk gezien werden de Poycks daarmee een belangrijke concurrent, en hun macht en invloed als bestuurders op talrijke posities in het Land van 's-Hertogenrade zouden de ambitie van de abdij danig in de weg kunnen zitten. De abt zon op manieren om die te beteugelen.³⁶

Toen in 1763 schout Johan Leonard Poyck overleed, zag Haghen zijn kans schoon en benoemde geheel onverwachts Franz Willem Grieffgens, een schoonzoon van Albert Corneli in zijn plaats.³⁷ Een affront voor de familie Poyck die de schout-functie als erfelijk beschouwde. De familie Corneli was eveneens zeer invloedrijk en welbekend bij de abt: Albert Corneli was schout van Ubach, Johan Corneli schout van Welz en Roerddorp en beiden waren lid van de Staten van het Land van 's-Hertogenrade.

Haghen liet het niet bij dit succes, maar kaartte vervolgens de in zijn ogen ongewenste cumulatie van de functies van Peter Casper Poyck als griffier én collecteur bij bank Kerkrade aan (als heer van Kerkrade én ervaringsdeskundige had de abt enig recht van spreken).³⁸ Peter Casper Poyck schoof daarop zijn zoon Frederik Casper

35 Zie HCL, AAK 1094 voor een afschrift van de kapittel-bijeenkomst waarbij besloten werd zelf steenkolen te gaan ontginnen. Voor een bespreking van hun motieven zie: B. Gales, *Slepen en delven*, (Hilversum 2004) 76-88. De mijnonderneming van Poyck telde in 1723 al 117 arbeiders. Zie: Jansen, *Golfbeweging*, 203.

36 Volgens Heijenrath was de animositeit tussen de abt en de Poyck-familie een gevolg van geschillen over de kolenontginning L. Heijenrath, *Facetten III*. De abt wist bijvoorbeeld op een later tijdstip de mijnrechten onder de openbare wegen van Kerkrade voor de abdij te verwerven.

37 In zijn haast om een nieuwe schout te benoemen zag de abt het instemmingsrecht van mede-heer baron van Bergher-Trips over het hoofd. Deze protesteerde bij de Souvereine Raad tegen het eigenmachtig optreden van de abt waarop deze alsnog in overleg trad met hem. HCL, LVO inv. nr. 2393, 128.

38 HCL, LVO inv. nr. 2350 (44). In zijn instructie aan provisor Flamme van Kloosterrade stelt abt Haghen dat het 'teghens den sinn ende inhoudt der placaten is strijdende dat d'employ van schattheffer ende 't gene van greffier van dien ende deselve bancke ofte plaetse geaccumuleert ende vereenigt sijn op eene en deselve persone.' Verder merkt de abt op dat Poyck als ontvanger van het Land van 's-Hertogenrade nog eens drie procent tantième ontvangt over dezelfde schat.

naar voren als collecteur, waarop de abt notaris Johan Frederik Daelen in het veld bracht.³⁹ Op de banksvergadering van 6 augustus 1764 bleven Frederik Casper en notaris Daelen elkaar onderbidden om als minst biedende de aanstelling van collecteur te verwerven. Uiteindelijk boden beiden aan het gratis te willen doen. De banksvergadering gaf in meerderheid de voorkeur aan de ter plaatse wonende zoon van Poyck boven de van elders afkomstige Daelen.⁴⁰ Een tegenvaller voor de abt, maar een onverwachte meevaller voor de kas van de bank.

Een jaar daarna, bij de afhoring van de rekening 1764 werd vanuit de banksvergadering betoogd dat 'arbeijt ende moijsje belooninghe is verdiende' en werd voorgesteld de collecteur alsnog een heefloon van drie procent toe te kennen. De vertegenwoordiger van de abt protesteerde, bijgevallen door schout Grieffgens. Verreweg de meeste van de overige aanwezigen steunden het voorstel waardoor het heefloon alsnog op drie procent werd vastgesteld. De abt legde zich niet neer bij deze nederlaag en partijen bleven elkaar bestrijden. Schout Grieffgens heeft toen ingegrepen en vervroegd op 7 april 1766 een extra banksvergadering bijeengeroepen met het doel een nieuwe collecteur te kiezen. De vergadering koos Philip Vaessen voor de rekening 1766, die had aangeboden dat ook kosteloos te willen doen: '*dessen ontvangh voor niet t'ontvanghen gepresenteert heeft*'.⁴¹ Kort daarna, op 4 juni 1766, werd de rekening over 1765 - opgemaakt door de scheidende collecteur - alsnog afgehoord en afgerekend tegen een tantième van twee en een half procent. Vanaf 1767 ging de schepenbank over naar de - destijds ongebruikelijke, maar meer logische - betaling van een vaste vergoeding (70 pattacons).

Daarmee was de tantième van de collecteur die door de oorlogslasten in geldwaarde ruimschoots verdubbeld was - zonder dat daar noemenswaardig meer werk tegenover stond - teruggebracht naar een ongebruikelijk - vast - en laag niveau, ten voordele van ingezetenen.

De abt bleef Poyck dwars zitten waar het maar kon. In 1769 betwiste de abt hem het recht op een korting op de personele belasting (die de abdij, de parochie en de baron ook genoten). Poyck heeft bij leven geweigerd daarvan af te zien, maar in 1784 eiste de banksvergadering van zijn weduwe alsnog terugbetaling van de sinds 1771 ten onrechte aan hem verleende kortingen.⁴²

3.2.2 Conflict abdij Kloosterrade met de banken Simpelveld-Kerkrade over hoeve Crombach

Hoeve Crombach was gelegen op het grondgebied van zowel Kerkrade (60 morgen), Ter Heyden (157 morgen) als Simpelveld (40 morgen) en in het bezit van de abdij Kloosterrade. Het conflict draaide om wie de gerechtigde was in de belastingopbrengst van het Simpelveldse deel. De abdij stelde zich op het standpunt dat zij de verschuldigde belasting van de gehele hoeve aan bank Kerkrade voldeed, maar Simpelveld was het daarmee niet eens en eiste zijn deel op. Partijen waren daarover sinds 1720 onafgebroken in conflict, zonder oplossing.⁴³ Het geschil werd weer actueel toen in 1765 alle banken in de Landen van Overmaze werd verzocht een opgave te doen van hun bezittingen volgens een door Brussel voorgeschreven model. Na publicatie van de gedane opgaven werd duidelijk wie, wat en waar bezat. Ook bleek dat de abdij in beide banken een te lage opgave van haar bezit had gedaan en dus sowieso te weinig had bijgedragen

39 J.F. Daelen werd geboren in 1738 te Baelen (B) en is overleden te Kerkrade in 1811.

40 Het protest van de 'verongelijkte' J.F. Daelen bij de Soevereine Raad van Brabant te Brussel liep op niets uit.

41 Philip Vaessen was samen met andere Poyck mede-eigenaar van een aantal mijnbedrijven en sinds 1760 een der drie burgemeesters te Kerkrade.

42 HCL, LvO inv. nr. 2350: Banksvergadering d.d. 10 april 1769; LvO inv. nr. 2466: banksvergadering 7 juli 1784.

43 HCL, LvO, inv. nr. 2804. In 1725 werd daarover bij de Raad van Brabant te Brussel verder geprocedeerd. Zie: HCL, LvO, inv. nr. 2434 (117): Banksvergadering d.d. 22 januari 1770.

aan de omlage. Simpelveld reclameerde bij de abt, maar deze verweerde zich en spande tegen de bank Simpelveld een proces aan bij de Raad van Brabant in Brussel. Aanvankelijk (4 november 1768) besloot schepenbank Kerkrade zich buiten deze rechtszaak te houden, maar twee jaar later - in 1770 - intervenieerde het in het lopende proces ten gunste van schepenbank Simpelveld. Kerkrade liet weten dat blijkens de (60 procent) te lage opgave van haar bezit te Kerkrade daar zeker geen bijdrage voor het Simpelveldse bezit van de abdij kon zijn begrepen. Kerkrade eiste van de abdij voorts dat zij vanaf dan zou gaan (1) betalen conform het nieuw vastgestelde morgental, (2) betalen over hun inkomsten uit de tienden, en (3) het te weinig betaalde over de laatste 29 jaar alsnog te voldoen. De abt reageerde furieus en dreigde met een proces en alle verdere proceskosten op Kerkrade te verhalen. Eind 1773 - na een oproep daartoe van de Raad van Brabant - schikten de partijen hun conflict.⁴⁴ De abdij betaalde Simpelveld 4.650 gulden Brabants voor de gemiste bijdragen aan de Simpelveldse belastingen en zegde toe dat zij in de toekomst zou gaan meebetalen conform de nieuwe matricule vanaf het moment dat die van kracht zou worden. Kerkrade bleef met lege handen achter: geen van haar eisen werd ingewilligd en moest het doen met de toezegging dat de abdij te zijner tijd conform de nieuwe matricule zou gaan bijdragen. Het verschil in behandeling van Kerkrade en Simpelveld roept de vraag op

naar de reden(en) daarvoor. Het belangrijkste verschil met Simpelveld is dat de bank Kerkrade ten opzichte van haar heer én grootgrondbezitter, de abt en door hem benoemde schout en schepenen, en de door de abt benoemde pastoor der parochie Kerkrade in een meervoudige afhankelijkheidsrelatie stond, welke hen was ingepeperd door jarenlange knechting en intimidatie en hen deed besluiten hem zijn zin te geven.⁴⁵

3.2.3 Nieuwe kerktoeren

Op 28 februari 1765 had de abt de bank het aanbod gedaan dat hij de nieuwe kerktoeren voor de Sint Lambertusparochie te Kerkrade groten-deels op eigen kosten wilde bouwen.⁴⁶ Als tiendheffer was het de plicht van abt en pastoor de tiendklok en de torenbouw te betalen.⁴⁷ Bij nader inzien had de abt spijt van zijn toezegging.⁴⁸ Op de banksvergadering van 28 april 1766 liet de abt dat weten en vroeg de bank om een bijdrage van 900 pattacons in plaats van de eerder gevraagde 100 pattacons. Vader en zoon Poyck pleitten ervoor de abt te houden aan zijn eerder aanbod. Twee burgemeesters wilden de abt tegemoet komen met 300 pattacons. Kapelaan Mostart tenslotte stelde een bedrag van 400 pattacons voor.⁴⁹ Laatstgenoemde voorstel kreeg de meerderheid van de vergadering achter zich. Afgesproken werd dat de bank het op te brengen bedrag over twee jaar mocht spreiden. Aan de Raad van Brabant te Brussel werd toestemming gevraagd om van het bestaande beleid af

44 HCL, LvO, inv. nr. 2434 (117,137): Banksvergaderingen d.d. 19 april en 25 november 1773.

45 Kanunniken van Kloosterrade waren in een dertiental parochies werkzaam als pastoor, waaronder ook en al vroeg te Kerkrade. Zie: H. Frusch, 'De pastoors der St. Lambertus parochie te Kerkrade' in: *Maasgouw* 80 (1961) 23-48.

46 HCL, AAK, inv. nr. 1144. Zie ook: HCL, LvO, inv. nr. 2630.

47 Volgens een synodaal besluit van het bisdom Luik (waartoe de abdij behoorde) uit 1307 moest de bezitter van de grote tienden een bijdrage leveren aan het onderhoud van kerk, toren en klok. A. Lehr, *Van paardebelt tot speelklok, (Zaltbommel 1967)* 123-124. De bouwlast verbonden aan de tienden is overal verdeeld, maar plaatselijk verschillend. In het bijzonder de kerktoeren kwam in veel plaatsen ten laste van de gemeente. Het gaf ook aanleiding tot allerlei discussies, bijvoorbeeld wanneer de toren bouwkundig met het schip was verankerd. Volgens de visitatieverslagen van de aartsdiaken waren er in Kerkrade drie klokken, één betaalde de abt (de 'tiendklok'), de anderen de gemeente.

48 In 1754 werd al geconstateerd dat de bestaande klokkentoren bouwvallig was. Het onderzoek werd uitgevoerd door de bekende Akense architect Moretti, bouwheer van de oostvleugel van de abdij Kloosterrade. In opdracht van abt Fabritius, HCL, LvO 2434 054. [FR 1754080101]

49 HCL, LvO inv. nr. 2466: banksvergadering 28 april 1766.

te wijken. Die toestemming werd verleend. De banksvergadering van 22 augustus 1766 besloot tot een extra omlage van vijf stuivers per morgen om het geld bijeen te brengen.

Ook medestanders van Poyck in deze kwestie moesten het ontgelden. Philip Vaessen was in 1760 tot burgemeester van Kerkrade gekozen en had Poyck gesteund in de 'kwestie kerktoeren'. De abt protesteerde prompt eind 1763 tegen de herbenoeming van Vaessen omdat hij als buitenlander geen burgemeester kon zijn.⁵⁰ Schout Grieffgens spande een proces aan bij de Raad van Brabant waartegen Vaessen zich krachtig verweerde, maar 'om de gemeente in geene moeilijkheden te brengen en sigh oock buijten alle proces te stellen ende in rust te leven, soo verclaert den geïnsinueerde mits desen bereedt te sijn van promptelijck te renonciëren, te desisteren ende affstandt te doen van den voormelden onereusen last ofte fonctie van Borgemeester van Kerckrode ende van alle bedieningen daer aen clevende'.⁵¹ De abt kreeg weer zijn zin. Twee maanden later protesteerde de abt – en nu vergeefs – tegen de terugbetaling van de door Vaessen gemaakte kosten in verband met dat proces. Enkele jaren later, in 1766, werd Vaessen gekozen tot collecteur van bank Kerkrade.

3.2.4 Novaaltieden - tiendbaarheid nieuwe gewassen

Dit geschil van de abt met de bank draaide om de tiendbaarheid van nieuwe gewassen.⁵² In

1756 betrof het klaverhooi. De banksvergadering stelde zich op het standpunt dat de oogst van deze nieuwe gewassen buiten het tiendrecht van de geestelijkheid viel.⁵³ Abt en pastoor waren een andere mening toegedaan. Vier jaar later, in 1760, laaide het conflict opnieuw op, maar nu over een ander nieuw gewas: aardappelen.⁵⁴ In de banksvergadering van 5 november 1764 koos de banksvergadering partij voor de niet-betalers en zegde toe de kosten voor een eventuele procedure tegen abt en pastoor voor haar rekening te zullen nemen. Abt Joseph Haghen, die in 1757 zijn voorganger Johan Fabritius was opgevolgd, haalde juridisch alles uit de kast en trok uiteindelijk in beide gevallen aan het langste eind.⁵⁵

3.2.5 Processen bokkenrijders

De Landen van Valkenburg en 's-Hertogenrade richtten in die tijd opnieuw hun aandacht op de vervolging van de zogenoemde 'bokkenrijders' en zochten een geschikte plaats om de verdachten op te sluiten, te ondervragen/folteren, te berechten en – niet zelden – te executeren. Daartoe viel hun oog op burcht 's-Hertogenrade. In 1767 worden kosten ad 1.200 pattacons voor aankoop en renovatie van de burcht 's-Hertogenrade tot gevangenis door de Staten van het land van 's-Hertogenrade omgelegd.⁵⁶ De quote voor de bank Kerkrade bedroeg 294 pattacons. In de periode 1770-1776 vond een golf van vervolgingen van de bokkenrijders

50 Vaessen was geboren in het land van Heijden, dat in Gulik, dus niet in Brabant was gelegen.

51 HCL, AAK, inv. nr. 1137: Reactie d.d. 4 september 1764 van Vaessen op gerechtelijke aanklacht van schout.

52 Ook de rechten op nieuw ontgonnen gronden worden aangeduid met novale tienden. Conflicten hierover waren al in de middeleeuwen algemeen en talrijk. De belangrijkste, maar niet enige tienden, waren graantienden in het bijzonder rogge. De problemen ontstonden in de achttiende eeuw vooral met de invoering van nieuwe gewassen zoals aardappelen, meekrap, tabak en in dit geval klaver. Daar zijn ook elders vele processen over gevoerd. Voor bijvoorbeeld Gronsveld zie: J. van Rensch, Zonneleuven, 733.

53 Met plakkaat van 6 oktober 1520 had Karel V geestelijke instellingen in Brabant verboden hun tienheffingen nog langer uit te breiden.

54 Nijsten-Höfte, Lea, 'De introductie van de aardappel rond 1740 in het land van Rode en de heffing van de aardappeltienden door de abdij' in: *Facetten I*, 245-253.

55 HCL, LvO, 2362; en HCL, Notariële Archieven 09.001 inv. nr. 941 en 942. Franquinet, Beredeneerde inventaris, no. 202 (klaverhooi) en 203 (aardappelen).

56 HCL, LvO, inv. nr. 2224 en 2225.

plaats in de Oostenrijkse landen van 's-Hertogenrade en Valkenburg. Hoewel de criminele justitie in Kerkrade een zaak was van de heer van Kerkrade, was het de abt tijdens een eerdere golf van vervolgingen van 1740-1745 gebleken dat de opbrengst van de confiscaties van de veroordeelde, veelal armlastige 'bokkenrijders' achterbleef bij de proceskosten. Om zich te ontdoen van deze per saldo verlieslatende activiteiten, had de abt destijds bedacht dat de Staten van het Land van 's-Hertogenrade met het Land van Valkenburg zouden samenwerken in opsporing en berechting en een gemeenschappelijk kas zouden aanhouden waar de schepenbanken de daarmee gepaard gaande kosten konden declareren. Deze kas zou worden gevuld met de opbrengst van de confiscaties van bezittingen van de veroordeelden. Eventuele tekorten zouden evenredig worden omgelegd over alle schepenbanken.⁵⁷ Die regeling van toen werd nu opnieuw ingevoerd. Alleen al voor schepenbank Kerkrade leverde de quote in de kosten voor opsporing, berechting en executie in de jaren 1776-1778 een lastenverzwaring van in totaal ca. 1.000 pattacons op. Net als bij de kerktoeren was de abt er weer in geslaagd de kosten gemoeid met een verplichting voor hem als heer van Kerkrade dan wel als abt, neer te leggen bij het collectief, 'zijn' schepenbank.

In 1779 werden voor het laatst kosten voor de Staten van het Land van 's-Hertogenrade opgevoerd. Vanaf 1780 treft men in de rekening nog enkel de omlage van de ontvanger-generaal van de *Province de Limbourg* aan. Er zijn ook geen recessen bekend van vergaderingen van de Staten van 's-Hertogenrade uit 1780 of later.

4. SAMENSTELLING REKENINGEN 1783-1795 – UNIFICATIE STATEN EN NIEUW BELASTINGSTELSEL

De voornemens tot een bestuurlijke eenwording van de hertogdom Limburg en de Landen van Overmaze en invoering van een rechtvaardig(er) belastingstelsel werden al bij de troonsbestijging van keizerin Maria Theresia van Oostenrijk in 1740 aangekondigd. Door de versnippering in de *Province de Limbourg* was het bestuur er traag, inefficiënt en kostbaar bevonden. Belastingen dienden evenwichtig en fair te zijn en belastingprivileges van o.a. adel en geestelijkheid pasten daar niet bij in de ogen van de 'verlichte' keizerin.⁵⁸ Met name het buiten de grondbelasting houden van leengoederen hield Maria Theresia in 1753 als: 'de leenrechten in onse Nederlanden grooteliex versuymt, verswegen, geusurpeerd . . . ende andere quade praktijcken die men heeft gebruijckt.'⁵⁹ Het Reglement voor een modern, meer evenwichtig belastingstelsel dat de regering te Brussel in 1755 publiceerde, leidde tot fel verzet van geestelijkheid en adel. In de onderhandelingen over het meebetalen aan de oorlogskosten na het uitbreken van de Zevenjarige Oorlog (1756-1763) slaagden dezen er in 1759 in uitstel van de belastingplannen tot 1782 te bewerkstelligen.⁶⁰

Tegen het einde van die periode gingen de vier Staten in 1778 akkoord met de voorstellen tot unificatie en de opzet en uitwerking van een nieuw belastingstelsel. Belastingprivileges van adel en geestelijkheid vervielen, zo ook het privilege van vrijstelling van bedebetaling van 's-Hertogenrade (stad). De Staten van de vier individuele landen verdwenen en gingen in 1779 op in de Generaliteit van de *Province de Limbourg*, zoals de verenigde Statenvergadering ook wel werd genoemd. De bestuurlijke drukte nam

57 In detail beschreven in: M. Huijnen en H. van Wersch, 'Macht en onmacht in de processen tegen de bokkenrijders (1740-1780)' in: *Facetten I*, 40-95. Zie ook in deze bundel: Nijsten-Höfte, *De abten*, 119-159.

58 HCL, LVO inv. nr. 2788.

59 Ordonnantie keizerin Maria Theresia, 11 maart 1753. HCL, LVO inv. nr. 2673.

60 Voor het onderzoek dat ten grondslag lag aan het reglement van 1755, het verzet daartegen van geestelijkheid en adel en het bewerkstelligen uitstel, zie Dormans, Van alle tijden?, 68-76.

daardoor af en dientengevolge ook de kosten: de tantièmes van de geregeerden en de bestuurskosten van de vier landsbesturen vervielen.

Aan de kant van de heer zien we een tegengestelde beweging. Geleidelijk had het heerlijk gezag over Kerkrade als bron van inkomsten voor de heer aan belang ingeboet. In Kerkrade had zich geleidelijk een verschuiving voorgedaan van een puur agrarische samenleving naar een meer industriële samenleving. Een steeds groter deel der bevolking (mannen, vrouwen en kinderen) vond werk in de door de abdij bedreven mijnbouw. De heer van Kerkrade kreeg meer en meer de rol van werkgever in een proto-kapitalistisch systeem. De inkomsten uit de agrarische activiteiten van de abdij vielen vanaf de jaren 1780 in het niet vergeleken bij die uit de exploitatie van de kolenmijnen van de abdij.⁶¹ Bij het overlijden van abt Haghen in 1781 bedroegen de inkomsten van de abdij 20.145 pattacons, ruim tien keer de begroting van Kerkrade in dat jaar.⁶² Daarnaast beschikte de abdij toen over 21.000 pattacons aan kasgeld. Het agrarisch bedrijf van de abdij leverde zelfs een existentieel risico voor de abt zelf op toen hij in 1790 verdacht werd van prijsopdrijving tijdens de heersende graan schaarste en, vrezend voor zijn leven, zich genoodzaakt voelde onder te duiken te 's-Gravenhage.

4.1 KADASTERBOEK BANK KERKRADE 1771-1774

Na de publicatie van de door keizerin Maria Theresia in 1770 voorgestelde nieuwe matricule verzocht Brussel de betrokken banken

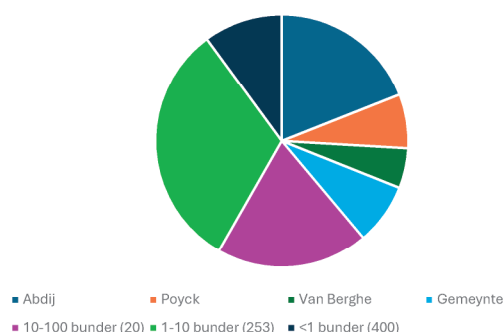
Afb. 5 Ingevuld standaardformulier uit Kadasterboek Kerkrade 1771. Bron: HCL, LvO, inv. nr. 2358.

een opgave te doen van de bezittingen volgens het gepubliceerde kader.⁶³ Kenmerkend voor het nieuwe stelsel was dat (a) het gehele bezit in aanmerking werd genomen; en (b) de waarde van het bezit in het economische verkeer de grondslag zou vormen voor de belastingaanslag: aard en productiviteit van het gebruik van de grond (ploegbare grond, weiland, bos, beemd, vijver, boomgaard, woeste grond), of de

61 De kasboeken van de steenkoolwinning der abdij in periode 1742-1773 zijn bewaard gebleven: HCL, AAK, inv. nr. 1094. De opbrengst van de kloosterlanderijen bedroeg gemiddeld zo'n 2.800 gulden per jaar. Zie: Broeren, P.C., 'De Abdij Rolduc' (Maastricht 1945) 115.

62 Offermans, De abdij, 440, 443-445; en Raedts, C.E., *De opkomst, ontwikkeling en de neergang van de steenkolenmijnbouw in Limburg* (Assen 1974) 34 en volgende.

63 HCL, LvO, inv. nr. 782. Betreft: *Ordonnance de l'Impératrice-Reine touchant le rapport à faire de la quantité, qualité, valeur et revenu de tous les biens situés aux pays de Limbourg, Fauquemont, Daelhem et Rolduc*; Brussel, 4 april 1770.



Afb. 6. Verdeling perceel grootte (in bunders) per categorie (# personen) te Kerkrade ca. 1772.

bebouwing ervan (huis, molen). Voor elke categorieën gold een specifiek tarief.⁶⁴

De verdeling van de perceel grootte per persoon is weergegeven in Afb. 6. Naast de drie particuliere grootgrondbezitters abt, Poyck en Van Berghe-Trips bezat de schepenbank 169 bunders 'gemeente' grond. Nog eens twintig personen bezaten tussen de tien en honderd bunders. Meest voorkomend was een grondbezit van minder dan één bunder. Samen bezaten die 400 ingezetenen 218 bunders, gemiddeld dus iets meer dan een halve bunder per persoon.

Het kadasterboek 1771-1774 vermeldde de namen van 694 bezitters van in totaal 5.219 bezitseenheden.⁶⁵ Van elke bezitseenheid werden omvang, aard en tarief al naar gelang het gebruik gespecificeerd alsmede de productiewaarde (= omvang x tarief). Naast grond (2.162 bunders) werden ook andere onroerende goe-

deren als huizen (604) en molens (zes) 'beprijsd'. Een huis werd aangeslagen voor een bedrag van vijftien gulden onafhankelijk de staat waarin het verkeerde: kasteel of krot. Een molen, ten slotte, werd aangeslagen voor 60 procent van de jaarlijkse opbrengst.⁶⁶

Na nog wat kleinere correcties werd vanaf 1783 de nieuwe matricule van kracht. Voor Kerkrade kwam het 'lastboek' voor 1783 uit op 72.479 gulden en elf stuivers en de omlage werd vastgesteld op drie stuivers Brabants per gulden. In de rest van de periode bleef het lastboek nagenoeg onveranderd. Gemiddeld bedroeg de opbrengst van de omlage in deze periode 9.333 gulden. Anders dan in de voorgaande perioden slaagde de bank er in om vrijwel elk jaar de rekening met een overschot af te sluiten van gemiddeld 533 gulden.

4.2 VERGELIJKING BELASTINGDRUK OUDE-NIEUWE STELSEL KERKRADE 1783

Volgens het Kadasterboek 1771-1774 telde Kerkrade 8.640 belastingplichtige morgens. In tegenstelling daarmee ging het oude stelsel uit van een geschat aantal morgens dat in 1685 was vastgesteld door de banksvergadering op 4.613 morgens. Het aanzienlijke verschil van ruim

Gebruikt morgental	morgens
Morgental (schatting, 1685)	4.613
Onderaangifte (25 procent)	2.161
Belastingprivileges	1.870
Morgental (gemeten, 1771)	8.644

Afb. 7. Groei morgental Kerkrade tussen 1685 (geschat) en 1771 (gemeten).

64 Bijlage 3 bij Ordonnantie van 29 januari 1778 Raeckende de nieuwe Matricule ende unie van de Staten van de Provincie van Limburg vermeldt de bedragen; HCL, LvO inv. nr. 2263. Deze ordonnantie is een uitwerking van de ordonnantie van 1770: HCL, LvO inv. nr. 782; in noot 35 geciteerd. Kerkrade hanteerde een tarief voor akkergrond van 36 gulden, voor weidegrond 30 gulden, voor bosgrond gulden. Voor tiendplichtige gronden werd een korting verleend.

65 Zie: J. Molemans, 'Achtergronden van het ontstaan van het 18de-eeuwse kadaster in de Limburgse Kempen', in: *Erschliessung und Auswertung historischer Landkarten* (Keulen 1988) 223-253.

66 Dat grond, gebruikt voor de winning van de eronder gelegen bodemschatten, niet in de belastingheffing betrokken werd - bijvoorbeeld volgens het molen-model - mag achteraf verbazen. Wellicht ontging de met agrarische productie vertrouwde Brusselse beleidsmakers de inmiddels industriële omvang van de kolenwinning in een verre uithoek of wilden ze het welslagen van het project niet in gevaar brengen door de oppositie van de abt, die eerder - in 1757 - met succes een spaak in het wiel van de belastingplannen had gestoken.

	Kadasterboek 1771-1774					Matricule 1685		
	bunders	huizen	lastboek	omlage	aanslag	morgens	omlage	aanslag
totaal	2.161	604	72.479	3 st. b.	10.871	4.613	30 st. p	11.532
Abdij	411		12.364	“	1.855	800	“	2.000
Poyck	149		4.786	“	718	190	“	475
NN	1	1	32+15	“	4,8+2,2	4	“	10

Afb. 8 Belastingdruk vóór en ná de nieuwe matricule 1782.

4.000 morgens kan worden verklaard uit twee factoren: (a) de destijds breed verbreide praktijk om de grootte van het grondbezit lager aan te geven bij de schepenbank dan het in werkelijkheid was en (b) de belastingprivileges van geestelijkheid en adel.⁶⁷ Indien wordt uitgegaan van een generieke onderaangifte van 25 procent van het grondbezit dan hebben adel en geestelijkheid jaarlijks voor ca. 1.870 morgen belastingprivileges genoten.⁶⁸ Zie Afb. 7.

De bank kon na de afschaffing van belastingprivileges dezelfde belastingopbrengst verkrijgen met een 21,6 procent lager belastingtarief voor iedereen. Bij een gemiddelde omlege van 27 stuivers in de periode 1763-1782 vertegenwoordigden de belastingprivileges van weinigen een bedrag van 4.200 gulden Brabants jaarlijks. Omgekeerd zouden de ingezetenen in die periode hebben kunnen volstaan met ongeveer driekwart van de omlege als adel en geestelijkheid hun *fair share* hadden betaald.

Het effect van de gelijktijdig ingevoerde huisbelasting was allesbehalve evenredig. Omdat het een vast bedrag betrof, werkte deze maatregel voor de minder geërfdens progressief denivellerend. Waar grootgrondbezitters voor gemiddeld ca. 32 gulden per bunder wer-

den aangeslagen, werd een willekeurige keuterboer ('NN') met een huis en één bunder grond voor 47 gulden aangeslagen. Voor ingezetenen met een huis en nog minder grond pakte het nieuwe systeem nog ongunstiger uit. (zie Afb. 8). Deze bepaling werd als onrechtvaardig ervaren en zou aanleiding zijn voor veel conflicten tussen de bank en de ingezetenen. De bank zag zich genoodzaakt compenserende maatregelen te treffen.⁶⁹ De abdij leverde de overgang per saldo nog een klein voordeel op; de heer van Ehrenstein, Poyck, moest daarentegen dieper in de beurs tasten.

4.3 BEDE EN LANDSLASTEN – STATEN VAN DE PROVINCE DE LIMBOURG 1783-1795

De bede (ordinaris en extra-ordinaris) is in deze periode gelijk gebleven aan het niveau in de voorafgaande periode. De landslasten van de gezamenlijke staten van de 'Provincie' (staten generaal) die bestond uit de staten van het hertogdom Limburg aangevuld met vertegenwoordigers uit Oostenrijks Valkenburg, Dalhem en 's-Hertogenrade varieerden echter sterk en weerspiegelen een onrustige tijd met een nieuwe bestuursvorm, nieuw belastingstelsel, schuldenaanpak op Staten-niveau, vernieuwings-

67 Bij hun ontstaan werden deze 'privileges' gelegitimeerd door de tegenprestatie: zorg voor het geestelijk welzijn (kerk) of de publieke veiligheid (adel), maar inmiddels waren ze verworden tot een ordinaire omzeiling van belasting. Te vergelijken met de hedendaagse *rulings* van de Belastingdienst met grote bedrijven.

68 Dormans signaleert in talloze banken onjuistheden in de aanbreng van het bezit. Heerlen zag zich genoodzaakt in 1760 het bundertal te verhogen naar 2.588 waar het in 1752 nog slechts 2.015 bunder bedroeg, een stijging van 28 procent. Dormans, *De financiële verhoudingen*, 113, 114. Voor Heerlen zie: Garritzen, 'De bede', *Land van Herle*, 4 (2001) 131.

69 Ook ingezetenen van Oirsbeek hebben hun beklag gedaan bij de banksvergadering. Zie: HCL, LVO, inv. nr. 1866.

drift van een verlicht vorst en burgerlijk verzet daartegen, oorlog met de Fransen en graanschaarste. Per saldo dalen echter voor Kerkrade de lasten van de Staten van het vroegere hertogdom Limburg en de Landen van Overmaze tezamen van gemiddeld 700 pattacons in de periode 1754-1763 en 720 pattacons in de periode 1764-1782 naar ca. 250 pattacons (995 gulden) in de periode van de Generaliteit 1783-1792.

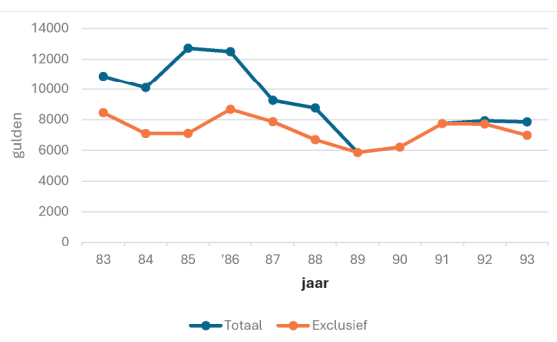
De totale uitgaven van bank Kerkrade laten dan ook een grillig verloop zien, zij het met een dalende tendens: zie Afb. 9, lijn 'Totaal'. 'Exclusief' toont het verloop van de uitgaven exclusief de incidentele landslasten.

Het hoge niveau van uitgaven in de eerste zes jaar werd veroorzaakt door een aantal extra lasten dat door de Staten wordt opgelegd: (1) aflossing van schulden; (2) bestrijding ziekte hoornvee; en (3) proviand en inkwartiering Oostenrijkse troepen. Ter aflossing van de schulden van de 'oude' Staten hadden de Staten een vijfjaars 'fond d'amortissement' ingesteld.⁷⁰ De quote voor Kerkrade daarin bedroeg de eerste jaren 1.500 gulden en steeg daarna naar 2.639 gulden in 1787. De besmetting van hoornvee in 1782/83 had geleid tot een grote vee sterfte in sommige gebieden. De Staten besloten de getroffen banken te compenseren voor de gemaakte kosten (hooi, stro en nieuw vee) en het benodigde geld te verhalen op alle banken. De quote voor Kerkrade – dat zelf ernstig getroffen was – bedroeg 693 gulden. Tenslotte werden in '85 en '86 kosten gemaakt voor de 'passagie van Haere Majesteits trouppen' omgelegd: voor Kerkrade 1.162 respectievelijk 1.139 gulden.

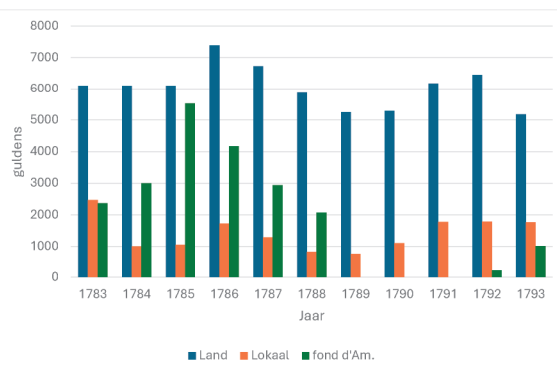
Exclusief de incidentele landslasten is het totale lastenverloop te Kerkrade redelijk vlak.

4.4 LOKALE LASTEN 1783-1794

De bank wenste zich degelijk voor te bereiden op de invoering van de nieuwe matricule. Vandaar



Afb. 9. Uitgaven bank Kerkrade 1783-1793 mét ('Totaal') en zonder ('Exclusief') de bijzondere landslasten. Bron: HCL, Landen van Overmaas, inv. nr. 2466 en (1793)



Afb. 10. De samenstelling van de rekening Kerkrade in de periode 1783-1793 (guldens). Bron: HCL, Landen van Overmaas, inv. nr. 2466 en 2588 (1793).

dat in 1783 een bedrag verschijnt van 389 gulden 'tot betaeling van d'operatie ter materie van nieuw matricul anno 1770 gedaen, aen d'heer drossard, schepen, griffier en geassummeerde experten.'

Afb. 10 toont samenstelling van de rekening van Kerkrade opgedeeld in drie posten: Land (bede, etc.), lokale lasten, en de additionele (Land)lasten (fond, etc.) en het relatieve belang van deze kosten op de rekening van Kerkrade in de beschouwde periode. Van de totale uitgaven werd gemiddeld 85 procent aan de Staten af-

70 Archives des États de Limbourg, Bruno Dumont, Inventaire des archives du comité du dénombrement et du cadastre du Limbourg (Duché de Limbourg, pays de Dalhem, de Fauquemont (Valkenburg) et de Rolduc ('s-Hertogenrade) (1756) 1769-1783 (1797); inv. nr. 1077-1079 (1780-1783).

gedragen (7.851 gulden) en werd gemiddeld 15 procent (1.353 gulden) lokaal besteed. Van het Staten-deel ging gemiddeld 1.922 gulden naar de bijzondere lasten.

Met de invoering van het nieuwe belastingstelsel in 1783 kreeg de rekening van de bank Kerkrade een ander aanzien.⁷¹ Het bedoelde effect van de belastingherziening, namelijk een rechtvaardiger stelsel, werd in Kerkrade ruimschoots bereikt. Het belastingplichtige bezit steeg met 87 procent van 4.600 naar 8.648 morgens. De belasting voor adel en geestelijkheid bleef per saldo gelijk terwijl de kleine boeren ongeveer de helft minder belasting hoefden te betalen. Aan de uitgavenkant werden met de opbrengst uit de verkoop van 'gemeente-grond' schulden verminderd en vervielen de betreffende rentebetalingen.⁷² Aan de andere kant verschenen nieuwe uitgavencategorieën met name op het terrein van het armen-/armoedebeleid. Zo kwam er een voorziening voor oninbare belasting 'uijt consideratie voor derselver armoedt' en wordt voor bezitters van een bouwvallig huis ('ingevalen', 'vervalen', 'gedemoleert' of 'afgebrant') de huisbelasting (vijftien gulden per jaar) verminderd of kwijtgescholden. In voorkomende gevallen werd specifiek aandacht geschonken aan de situatie van armen: in 1789 besluit de schepenbank om het advies van de Staten van

Limbourg de prijs van een brood te maximeren op een bedrag onder de kostprijs niet te volgen, maar de marktprijs te blijven hanteren. Wel wordt besloten een lijst van behoeftige armen op te stellen.⁷³ De lijst telde in 1792 44 personen. Op een bevolking van ca. 2.600 personen is dat niet veel.⁷⁴ De tegemoetkoming bedroeg één gulden – dertien schilling - 9 denier per persoon.

Bij werkongevallen werd voorzien in behandeling van de ongelukkige door een 'chirurgie' of in een uitkering van de bank ter 'soulageeringhe van desselfs ongeluck'.

Kerkrade was rijkelijk laat met een publiek armoedebeleid.⁷⁵ Per ordonnantie van 14 december 1765 had Maria Theresia bevolen dat iedere bank haar armen diende te onderhouden 'in cas deselve tot het noodigh onderhoud derselver niet en souden suffisant sijn' en dat de regeerders 'souden beraemen het bequaemste middel'. In 1768 vroeg en kreeg de bank toestemming voor de verkoop van gemeentegronden van keizerin Maria Theresia.⁷⁶ Tot uitvoering kwam het niet. In 1771 ondernam de bank een nieuwe poging en besloot armenbeleid én schuldsanering gezamenlijk ter hand te nemen.⁷⁷ Opnieuw schortte het aan uitvoering. Pas na de invoering van het nieuwe belastingstelsel zag de banksvergadering mogelijkheden en werd het middel weer van stal gehaald en

71 HCL, LvO, inv. nr. 2263: Ordonnantie van Keizerin Maria Theresa betreffende de nieuwe matricule en de unie van de Staten van de provincie Limburg, gedrukt, 1778

72 De schuld van 2.400 pattacons vormde het restant van een in 1670 (!) aangegane lening en inmiddels bedroeg de betaalde rente het drievoudige van de lening. Brussel had in 1771 al bij Kerkrade aangedrongen op schuldsanering. HCL, LvO 2434 (97): Banksvergadering Kerkrade, 6 aug. 1765.

73 Banksvergadering van 7 oktober 1789. De Staten van Limbourg hadden op 3 oktober geadviseerd de broodprijs te maximeren op 7 stuivers per pond. Zie: HCL, LvO, inv. nr. 2434.

74 Het kan duiden op een strenge norm voor 'armoede'. Offermans wijst op een andere mogelijkheid: de ruime werkgelegenheid door het florerende mijnbedrijf dat toen aan ca. 400 personen werk gaf. Offermans, De abdij, 444. In Horst telde men in 1753 op een bevolking van ca. 1.800 personen 65 armen en onvermogens. Zie: Asselberghs, 183, 186.

75 In Heerlen ging een deel van de geldboeten van de gerechtskas naar de armenkas. Ook kwam de pacht van drie stukken grond ten goede aan de armenkas (de zogenoemde 'armenpachten'). M. Put, 2000 jaar Heerlen, 106.

76 AEL, 1094 Kerkrade: requête de la Régence de Kerkrade en vue d'obtenir l'octroi nécessaire à la vente de biens communaux. 1761. HCL, AAK inv. nr. 1030: Memoire touchant la Seigneurie du Banc de Kerckrode au Pays de Rolduc, 1761.

77 De commissarissen van de Staten hadden kort tevoren opgeroepen tot schuldsanering en Kerkrade werd geteisterd door een hoornvee besmetting. HCL, LvO inv. nr. 2434: Resolutie in banksvergadering 8 april 1771.

kwam het tot daadwerkelijke verkoop van ‘gemene’ gronden.⁷⁸

In banksvergadering van 11 september 1783 wordt voorgesteld alle gemene gronden van de bank Kerkrade te verkopen om zo de actuele schuldenlast van 19.000 gulden te verminderen:

Nu geproposeert zijnde of niet convenieert te versoecken de noodige permissie om te vercoopen de gehele gemeente deser Banckten eijnde van bij middel dier te quijten de schulden tot laste deser gemeijnte Sprekende, is geresolveert van jae en den greffier deser Bancke gecommitteert hiervan de noodige remonstratie te doen aen den Heere assesseur⁷⁹ Strens.⁸⁰

Vanuit de dorpsgemeenschap kwamen protesten. In 1785 stemt de dorpsvergadering weliswaar in met het voorstel maar beperkt de omvang van de te verkopen percelen tot 150 roeden elk. Daadwerkelijke verkoop gemeentegronden leverde in 1789 en 1790 naast aflossing ook extra inkomsten op voor de bank.⁸¹

4.5 MAATSCHAPPELIJKE ONRUST - BRABANTSE OPSTAND 1789-1790; FRANSE INVALLEN

De stroom van religieuze en economische hervormingen van keizer Jozef II, die in 1780 zijn moeder Maria Theresia was opgevolgd, stuitte op groeiende weerstand bij alle lagen der be-

volking. De situatie escaleerde en in 1787 ontstonden ernstige rellen in het centrum van Brussel. De situatie liep opnieuw uit de hand in najaar 1789 en was de Brabantse Opstand een feit.⁸² De Staten van de *Province de Limbourg* traden in maart 1790 toe tot de van Oostenrijk afgescheiden Verenigde Belgische Provinciën. De Oostenrijkers maakten eind 1790 gewapenderhand een einde aan de opstand. De abt en de Staten kozen eieren voor hun geld en keerden terug onder het Oostenrijks gezag. In de Statenvergadering van 7 april 1791 werd hun voorzitter, abt Chaineux, tot aftreden gedwongen.⁸³

De bank Kerkrade leverde in deze tijd foerage en bouwmaterialen aan de Oostenrijkse troepen en betaalde ook voor de werving van ‘volontairs’ voor het Oostenrijkse leger.

Najaar 1792 veroverden de Fransen grote delen van de Zuidelijke Nederlanden, in maart 1793 worden ze teruggedragen, maar september 1794 wagen ze een nieuwe poging, nu voorgoed. Abt en kloosterlingen wachtten dat niet af en vluchtten op 20 september 1794 met alles wat ze konden vervoeren naar de overkant van de Rijn.

Het bestuur begon al eerder op alle niveaus te haperen. De Staten stuurden voor het jaar 1793 al geen gespecificeerde opgave van de afdracht meer (het zogenoemde ‘taxtbriefje’, zie Afbeelding 11) maar verzochten enkel om een ‘don patriotique’ ad 4.000 gulden.

78 HCL, LvO, 2434 165 - Bankvergadering van Kerkrade d.d. 2-3-1781. Verkoop van aantal percelen. Hiervoor werd via hoofddrossaard verlof van assensseur Strens van het gouvernement te Brussel verkregen. In 1786 opnieuw: HCL, LvO, inv. nr. 2466: banksvergadering d.d. 31 december 1786 geeft toestemming tot verkoop van in oppervlakte gelimiteerde stukken grond.

79 De functie van assesseur was ingevoerd krachtens artikel XXI van de Ordonnantie van 1778: Een *Commissie van de Publiecke Lasten*. Deze commissie bestond uit één hoofd en vijf leden - assesseurs - en moest toezien op een goede toepassing van de nieuwe matricule.

80 HCL, LvO, 2466, 124, 135.

81 AEL, Inventaire de dénombrement, inv. nr. 1094 – requete Kerkrade en vue d’obtenir l’octroi nécessaire a la vente de biens communaux 1771.

82 Zie hiervoor: Berkvens, L., in: Limburg. Een geschiedenis 1500-1800, Maastricht 2017.

83 Voor een gedetailleerde beschrijving van de Brabantse Opstand vanuit het perspectief van abt en de abdij zie: Offermans, De abdij, 451-461. De prijs van graan was in 1790 sterk opgelopen en de agressie richtte zich op de Staten en m.n. haar voorzitter, abt Chaineux, die door de bevolking verdacht werd van bewuste prijsopdrijving.

MESSEIGNEURS les Députés Ordinaires des Etats de la Province de Limbourg ont ordonné par leur Réceés du 17 de ce mois la répartition des Aides & Subsidés ordinaires & extraordinaires, Entretien de la Cour de Leurs Alteffes Royales, & autres charges de la présente année 1792, dans lesquelles

Roubaert porte

Pour Quôte dans les Subsidés ordinaires & extraordinaires, y compris l'AGIO, payable à la Caisse de Monsieur BIRVEN. f	4754	1	1
Pour Quôte dans l'Entretien de la Cour, avec AGIO, payable à la Caisse de Monsieur le Conseiller Receveur Général des Etats ERNST à Henri - Chapelle. f	364	11	11
Pour Quôte dans les Intérieurs des Capitoux, payable à la Caisse du dit Conseiller Receveur Général ERNST. f	"	"	"
Pour Quôte à verser dans la Caisse d'Amortissement payable au même. f	"	"	"
Pour Quôte dans les frais de la Généralité, payable au même. : f	871	19	2
Pour Tantième du Conseiller Receveur Général des Etats, pour la levée du fond d'Amortissement, à verser dans la Caisse. f	"	"	"
Pour frais internes, & Tantième des Régens. f	662	-	-
	6632	11	3

Donné aux 17 novembre 1792
Par ordonnance
Willems

Afb.11 Taxtbriefje Kerkrade voor het jaar 1792 van de 'Province de Limbourg'.

De uitgaven van de collecteur over 1792 bedroegen daarom slechts 7.864 gulden. Bijgevolg werd de rekening afgesloten met een overschot van maar liefst 5.676 gulden. De schepenbank Kerkrade schortte daarna het afhoren der rekeningen op: de laatste rekening die wordt afgehoord onder Oostenrijks regime is die van 1791, afgehoord in 1793. De rekeningen van 1792-1794 werden pas in de Franse tijd, in 1797 afgehoord.

Op 1 oktober 1795 werd het decreet afgekondigd waarbij de Zuidelijke Nederlanden bij Frankrijk werden ingelijfd en de *Province de Limbourg* werd verdeeld over de Departementen Nedermaas en Ourthe. De heerlijkheid Kerkrade hield op te bestaan en

een jaar later vervielen alle bezittingen van Kloosterrade aan de Franse staat. De ironie wil dat de abt die in 1782 de voorkeur kreeg van de benoemingscommissie vanwege zijn geschiktheid voor 'de zorg voor de tijdelijke goederen' die goederen nu moest inleveren bij de Fransen.

5. CONCLUSIE

De belastingdruk in schepenbank Kerkrade nam in de periode 1764-1782 gestaag toe anders dan bijvoorbeeld in het naburige Staatse Heerlen waar deze daalde. Een reden daarvoor was dat de heer van Kerkrade, de abt van Kloosterrade lastenverzwaringen bij de bank wist neer te leggen. Omdat de bank een sober beleid voerde, bleef de omlage desondanks relatief laag.

De banksvergadering accepteerde in de periode 1764-1782 niet langer voetstoots het gezag van de heer, zelfs als ze daarmee het risico liep in een openlijk conflict met hem verzeild te raken. Daarbij keerden zich soms zelfs de door de heer benoemde notabelen tegen hem. Aan de andere kant getuigde het ageren van de banksvergadering tot 1782 van respect voor de persoon van de heer en de zorg voor het behoud van een goede verstandhouding met hem en daarmee eerder terughoudend was in het volharden in zijn wensen, laat staan dat die wensen tot eisen werden gemaakt. De heer van Kerkrade verkeerde echter in de bijzondere omstandigheid dat hij als voorzitter van de Staten van Limburg grote politieke invloed in Brussel had en aan de andere kant de pastoor der parochie Kerkrade mocht benoemen en daarmee invloed kon uitoefenen op de ingezetenen als leden van de lokale religieuze gemeenschap.

De rol van de abt getuigde daarentegen van gedrevenheid voor het zeker stellen van een solide en duurzame economische basis voor abdij en kloostergemeenschap. Zijn ijver voor de zorg voor de 'tijdelijke goederen' van de abdij leek stevig geworteld in de feodale standenmaatschappij waarin de adel voor vrede en veiligheid zorgden, de geestelijkheid om Gods ze-

gen bad en de boeren als passende tegenprestatie voorzagen in het levensonderhoud van allen. De gelden opgebracht door de ingezetenen van de bank moeten voor de abt niets minder dan de nakoming van deze door God gegeven en gewilde overeenkomst zijn geweest. De banksvergadering bleek daartoe uiteindelijk 'om vreedes halve altoos gereet te zijn'.⁸⁴ Het zal dan ook niet verbazen dat de heer van Kerkrade de conflicten veelal in zijn voordeel wist te beslechten.

De periode 1783-1795 geeft een ander beeld te zien zowel vanuit het perspectief van de dorpsvergadering als dat vanuit de heer. De verbreding van de belastinggrondslag leidde tot meer inkomsten voor de bank. De éénmaking van de voorheen vier Staten in de *Province de Limbourg* bracht een bestuurlijke vereenvoudiging met zich mee en leidde tot een lastenverlaging voor alle banken – zo ook voor bank Kerkrade. De verkregen financiële armslag gaf aanleiding tot een grotere zelfbewustheid bij de dorpsvergadering. Beleidsvoornemens die in de voorafgaande periode waren blijven liggen, zoals de afbouw van schulden, werden nu tot uitvoering gebracht. Onderwijs dat voorheen vooral een zaak was van de door de kerk ter beschikking gestelde kapelaan-onderwijzer werd nu ook als een publieke taak gezien en uitgevoerd door een gekwalificeerde leken-onderwijzer. Armenzorg werd niet langer overgelaten aan de caritas van de kerk, maar werd (ook) een publieke voorziening. Het perspectief van de heer kantelde ook. Bevond de abdij zich in 1764 in een financieel precaire situatie waarin de inkomsten uit de heerlijkheid Kerkrade van belang waren, in 1783 was de kolenwinning dermate lucratief dat de in 1783 aangetreden nieuwe abt weinig interesse had of behoefde te hebben voor de financiële huishouding van Kerkrade. Waar nodig – zoals de aanleg van wegen – nam de abdij zelf het initiatief en betaalde de uitvoering – daarbij een taak van de schepenbank vervullend.

BIBLIOGRAFIE/GERAADPLEEGDE BRONNEN

- Asselberghs, V.J.J.M., 'De schatrekening van Horst over 1753', in: P.A.M. Geurts e.a. (red.) *Horster Historiën 2, Van heren en gemeentenaren* (Horst 1988), 175-192.
- Augustus, L., 'Vervolging en procesvoering tegen de Bokkerijders. Het ontstaan van een waandenkbeeld', in: *PSHAL* 127 (1991) 69-153.
- Berkvens, L., 'Staatkundige en institutionele geschiedenis van de Limburgse territoria' in: *Limburg. Een geschiedenis 1500-1800* (Maastricht 2017) 19-115.
- Blécourt, A.S. de, (bewerkt door H.F.W.D. Fischer), *Kort begrip van het oud-vaderlands burgerlijk recht* (Groningen 1950).
- Boer, P. en L. Heijenrath, 'Het verslag van de vergadering van het kapittel van Kloosterrade in 1742, waarin het besluit wordt genomen als abdijs kolen te gaan exploiteren', in: *Facetten - III* (Heerlen 2022) 221-236.
- Boeren, P.C., *De abdij Rolduc – Godsdienstig en cultureel centrum van het hertogdom Limburg (1104-1804)* (Maastricht 1945) 116 (winst mijnen).
- Casier, C. en L. Crahay, *Coutumes du Duché de Limbourg et des Pays d'Outremeuse*, (Brussel 1889) 93 e.v.; aanvulling 1696: 135 e.v.
- C. de Clercq, *Rolduc, Son abbaye, Ses religieux, Son séminaire (1661-1860)* (Kerkrade 1975).
- Dormans, E., 'De financiële verhoudingen en belastingen in de Staatse Landen van Overmaze omstreeks 1750' in: H. Boels, red., *Overheidsfinanciën tijdens de Republiek en het Koninkrijk, 1600-1850* (Hilversum 2012) 83-117.
- Dormans, E., 'Van alle tijden? Fiscale modernisering in het hertogdom Limburg en de Oostenrijkse landen van Overmaze na de Oostenrijkse Successieoorlog (1748-1782)' in: *Studies over de sociaaleconomische geschiedenis van Limburg* (SSEGL), (2014/59) 51-80.
- Dormans, E., 'Ieder het zijne - Belastingperikelen in Oud-Valkenburg, Schin op Geul, Strucht (1750-1792)' 1-39; te vinden op: www.academia.edu, 2021.
- Driessen, J., 'Overzicht van de ontwikkelingen van het lager onderwijs te Kerkrade vóór 1900. 1614-1819: de kapelaan-onderwijzer', in: *De Maasgouw* (1963/82) 93-118.
- Dumont, Bruno, *Aux origines des communes – Les communautés villageoises dans les Pays de Dalhem et de Limbourg XVI^e-XVIII^e siècle – Genèse, structures, évolution* (Brussel 1994).

84 Citaat uit besluit van banksvergadering Kerkrade van 3 oktober 1763 inzake de kwestie Crombach. HCL, LvO inv. nr. 2434.

- Engelen, Th.L.M., 'Van 1.300 zielen naar 50.000 inwoners: Een eerste aanzet tot de demografische analyse van Kerkrade in de periode 1600-1975.' in: *SSEGL* (1990/35) 1-29.
- Ernst, S.P., *Histoire de Limbourg, suivie de celle des comtés de Daelhem et de Fauquemont, des annales de l'abbaye de Rolduc*, (Luik 1837-1848) 7 delen.
- Frusch, H., 'De pastoors der St. Lambertus parochie te Kerkrade' in: *De Maasgouw* 80 (1961) 23-48.
- Gales, Ben, *Delven en slepen. Steenkolenmijnbouw in Limburg: techniek, winning en markt gedurende de achttiende en negentiende eeuw* (Hilversum 2004).
- Garritzen, H., 'De bede in de hoofdbank Heerlen tijdens de achttiende eeuw 1738-1785' in: *Land van Herle*, 2,3,4 (Heerlen 2001).
- Goossens, W., *Étude sur les États de Limbourg et des Pays de Outremeuse pendant le premier tiers du XVIIIe siècle* (Kerkrade 1910).
- Gutmann, M.P., *War and rural life in the early modern Low Countries* (Assen 1980).
- Hall, Hans van, *Eijdsen, een vrijheid met Luikse stadsrechten*, Hilversum 2011.
- Heijenrath, L., 'De schoutenfamilie Poyck in de 17^e en 18^e eeuw' in: *Facetten uit de geschiedenis van het Land van Rode*, III, Historische Reeks Parkstad Limburg nr. 20, (Heerlen 2023) 181-203.
- Huijnen, M., en H. van Wersch, 'Macht en onmacht in de processen tegen de bokkenrijders (1740-1780)' in: *Facetten uit de geschiedenis van het Land van Rode*, deel I (Heerlen 2017) 40-59.
- Jansen, J.C.G.M., *Landbouw en economische golfbeweging in Zuid-Limburg 1250-1800* (Assen 1979).
- Janssen de Limpens, K.J.Th., *Rechtsbronnen van het hertogdom Limburg en de Landen van Overmaze* (Bussum 1977).
- Lehr, A., *Van paardebel tot speelklok* (Zaltbommel 1967).
- Molemans, J., *Achtergronden van het ontstaan van het 18^{de}-eeuwse kadaster in de Limburgse Kempen*, in: H.P. Neuheuser e.a., (red.) *Erschliessung und Auswertung historischer Landkarten*, (Keulen 1988) 223-253; m.n. 232 e.v.
- Moonen, Nico, *Agrarisch Kerkrade – Overzicht van de leen-, laat- en cijnsgoederen van circa 1100 tot omstreeks 1750* (Kerkrade 2013). Zie: <https://kerkradewiki.nl/kerkrade/agrarisch-kerkrade/>
- Nijsten-Höfte, Lea, 'De introductie van de aardappel rond 1740 in het land van Rode en de heffing van de aardappeltienden door de abdij' in: *Facetten uit de geschiedenis van het Land van Rode*, I, (2017) 245-253.
- Nijsten-Höfte, Lea, 'De abten van Kloosterrade en de justitionele praktijk in de 18^e eeuw' in: *Facetten uit de geschiedenis van het Land van Rode*, I, (Heerlen 2017) 119-159.
- Offermans, Joep, *De abdij Kloosterrade – Rolduc 1104-1830* (Rotterdam 2003).
- Offermans, J.P.L.G. (ed.), 'Toegewijd aan de dienst van God' Facetten van 900 jaar Kloosterrade-Rolduc' in: *PSHAL* 140, Jaarboek 2004.
- Pohle, Frank en Louis Augustus, *Roda Pastoralis – 900 Jahre Seelsorge in Kerkrade, Afden und Herzogenrath – die Abtei Kloosterrath und ihre Patronatspfarreien* (Aken 2004).
- Put, M. M.J. en M. van Dijk, *2000 jaar Heerlen - van Romeinse nederzetting tot moderne stad* (Heerlen 1998).
- Raedts, C.E., *De opkomst, ontwikkeling en de neergang van de steenkolenmijnbouw in Limburg* (Assen 1974).
- Rensch, Th.J. van, *Licht op het zonneleen Gronsveld: ontwikkeling en instellingen van het Rijksonmiddellijke graafschap Gronsveld (elfde eeuw tot circa 1795)*, (Maastricht 2015).
- Ubachs, P.J.H., *Handboek voor de geschiedenis van Limburg* (Maastricht 2000).
- Wieland, J.H.M., red., *Kleine atlas van de geschiedenis van beide Limburgen*, (Leeuwarden 1989).
- ### Archieven
- Historisch Archief Limburg (HCL) te Maastricht, alwaar het Archief Landen van Overmaas (LvO) en het Archief Abdij Kloosterrade (AAK).
- Algemeen Rijksarchief in België (ARAB), alwaar het Archief Rekenkamer hertogdommen Brabant en Limburg te Brussel en het Archief Leenhof Brabant te Brussel.
- Archives de l'État à Liège (AEL), alwaar Archives des États du duché de Limbourg et des pays d'Outre-Meuse.
- ### Inventarissen
- Franquinet, G.D., *Beredeneerde inventaris der oorkonden en bescheiden van de abdij Kloosterrade en van de adellijke vrouwenkloosters Marienthal en Sinnich*, (Maastricht 1869).
- Gachard, L.-P., *Inventaire des archives des Chambres des Comptes précédé d'une notice historique sur ces anciennes institutions*, deel I (Brussel 1837).
- Galesloot, L., *Inventaires des Archives de la Belgique – Inventaire des Archives de la Cour féodale de Brabant*, Deel I (Brussel 1870).
- Leclercq, M.N.J. (ed.), *Liste chronologique des édits et ordonnances de Pays-Bas Autrichien de 1751-1780* (Brussel 1853).
- Meij, J. van der, H. Severen, *Inventaris van het archief van de schepenbank Heerlen 1479-1796*.

ABSTRACT

THE VILLAGE ACCOUNTS OF SEIGNIORY KERKRADE 1764-1795 – THE ROLE OF LORD AND LOCAL COMMUNITY IN THE DECISION MAKING PROCESS.

Kerkrade was a village located in the Austrian Land of 's-Hertogenrade. The seigneurial rights (including the high justice) of Kerkrade were in the hands of the abbot of Kloosterrade Abbey. As lord of Kerkrade, the abbot had the right to appoint sheriff and aldermen of the Kerkrade bench. In addition to dispensing justice, the aldermen also fulfilled a role in the local administration of the village. Together with the lord and the local landowners, they formed the local community which convened in the so-called bench meeting. This meeting decided on, among other things, the amount of the (land) tax to be collected, its expenditure and the control thereof and the management of the common land. The annual village accounts and reports of the bench meetings in the aforementioned time period provide the archival basis for to understand the financial and administrative decision-making process in Kerkrade.

This article firstly examines the amount of tax the bench meeting collected annually in the period mentioned and where its proceeds were spent on. A distinction is made between various categories of expenses such as fixed costs, extraordinary costs (resulting from war, epidemics or food shortages) and local costs. Secondly, it examines what influence the abbot as lord van Kerkrade exercised on the decision-making process in the bench meeting. Research into five materially relevant controversies about tax collection or expenditure between the lord and the bench meeting shows that in the period 1764-1782 the lord always somehow managed to influence the bench meeting to decide in his favour.

The abolition of the privileges of the nobility and clergy, and in particular their tax privileges, by Empress Maria Theresa of Austria in 1782 proved to be the prelude to a radical shift in the balance of power in favour of the bench meeting. In the period 1782-1795 the self-confidence of the bench meeting appeared to increase. The yearly accounts witness that the bench meeting acted more proactively: postponed policy intentions were finally implemented, and the bench meeting recognized a public task in areas such as poor relief, education and public health. The lord of Kerkrade hardly manifested himself in the bench meeting anymore. The increased interest in mining, having become a very profitable business for Kloosterrade Abbey may also have led to a reduced interest in a local administration mainly focused on agricultural interests.